

Ideeën op het oorlogspad

Strijd en tweestrijd in het werk van Léon Werth

MANET VAN MONTFRANS

Il est impossible de raconter des hommes et des femmes pendant la guerre, sans tenir compte de ce qu'on appelle prétentieusement: des idées.

Léon Werth

Oorlogen behoren tot die categorie historische gebeurtenissen waarop interpretaties en herinneringen zich afzetten als schelpdieren op een scheepswrak: bedekt met een dikke laag kalk is de oorspronkelijke vorm soms nauwelijks meer herkenbaar. Periodiek manifesteert zich dan ook de behoefte een nieuwe expeditie naar het verleden te ondernemen en de feiten opnieuw te exploreren. De verlokkingen van deze onderwaterarcheologie blijken krachtiger dan de zo langzamerhand algemeen beleden scepsis over het streven naar definitieve uitspraken of sluitende interpretaties.

De afgelopen vijftien jaar is in West-Europa – in de geschiedschrijving, de literatuur en de film – de belangstelling voor de Eerste Wereldoorlog sterk opgeleefd. Factoren die daarbij een rol lijken te hebben gespeeld, zijn enerzijds de Duitse hereniging, het uiteenvallen van de Sovjet-Unie en het definitieve echec van het communisme en anderzijds de opvallende symmetrie tussen de gewelddadige gebeurtenissen die het begin en het einde van de eeuw markeerden. Sarajevo 1914-Kosovo 1999: de cirkel lijkt gesloten.

In Frankrijk zijn er nog andere, meer specifieke aanleidingen voor een herbezinning op de geschiedenis van de twintigste eeuw en op de Eerste Wereldoorlog. In de loop van de jaren zeventig en tachtig zagen de Fransen het culturele en sociale bouwwerk dat tijdens de Derde Republiek tot stand was gekomen, afbrokkelen. Noties als *la France profonde*, *la bonne vieille France*, *la France éternelle* leken plotseling van hun inhoud beroofd. De modernisering van de landbouw in de jaren vijftig en zestig en de migratie van boerenzoons en -dochters naar de steden leidden tot een verregaande ontvolking van het platteland. De Fransen spraken van 'la grande diagonale du vide' die hun land van noordoost naar zuidwest doorkruist en begonnen verontrust en met weemoed terug te blikken op een verleden dat de meeste volwassenen zich nog uit hun kindertijd herinnerden maar dat nu in rap tempo verdween.

In de literatuur vindt men een dergelijke terugblik bij naoorlogse auteurs als Pierre Bergounioux (1949-) en Jean Rouaud (1952-, Prix Goncourt 1990). Zij exploreren in hun romans de geschiedenis van hun familie tegen de achtergrond van de ontwrichting van de rurale samenleving van *la France profonde*. Beiden wijzen als beginpunt van die ontwrichting de Eerste Wereldoorlog aan. Bergounioux en Rouaud¹ beschrijven de oorlog niet zozeer vanuit het gezichtspunt van de front-

soldaten, maar belichten vooral de betekenis van deze catastrofhe voor de achterblijvenden.²

Hun werk sluit daarmee aan bij een thematische tendens in de geschiedschrijving van de Eerste Wereldoorlog, die met de oprichting van het *Centre de recherche de l'Historial de la Grande Guerre de Péronne* in 1989 een nieuwe impuls kreeg. Het centrum verenigt onder leiding van Jean-Jacques Becker historici die de culturele aspecten van het gewapende conflict tijdens en na de periode 1914-1918 bestuderen. In deze benadering ligt de nadruk op de ervaringen met het geweld op massaschaal, de voorstellingen waarmee dit geweld al dan niet gerechtvaardigd werd en de gevolgen van de rouw waarin de Europese landen door de Eerste Wereldoorlog gedompeld werden.³

Andere tekenen van de 'actualiteit' van *la Grande Guerre* zijn films als *La Vie et rien d'autre* (1988) en *Capitaine Conan* (1995) van regisseur Bertrand Tavernier,⁴ de uitgave van oorlogsdagboeken en andere ego-documenten, en de herontdekking van vergeten auteurs. De verzameling brieven en dagboeken die in het herdenkingsjaar 1998 onder de titel *Paroles de Poilus. Lettres et carnets du front (1914-1918)* verscheen, evenaarde met een oplage van 300.000 exemplaren het succes dat Henri Barbusse boekte met *Le Feu, journal d'une escouade* (Prix Goncourt, 1916).⁵ Het in vergetelheid geraakte werk van de schrijver en journalist Léon Werth (1878-1955) werd in de jaren negentig grotendeels opnieuw gepubli-

1 Van Rouauds *Les Champs d'honneur* waren al voor de toekenning van de Prix Goncourt een half miljoen exemplaren verkocht.

2 Vijfentwintig procent van de mannelijke bevolking tussen de achttien en de veertig jaar was gesneuveld en van deze vijfentwintig procent was meer dan de helft afkomstig uit de boerenbevolking.

3 Het onderzoek van Becker c.s. ligt daarmee in het verlengde van de belangstelling die in de geschiedschrijving vanaf de jaren zeventig in toenemende mate is uitgegaan naar de terreur tegen de burgerbevolking in de Vichy-periode, en met name naar het lot van de gedeporteerde politieke en joodse gevangenen. Uit het project voortgekomen publicaties zijn: Jean-Jacques Becker et al., *Guerre et cultures: vers une histoire culturelle comparée de la Première Guerre mondiale*. Parijs, Armand Colin, 1994; Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The great War in European Cultural History*. Cambridge University Press, Canto Edition, 1998 [1995]; Annette Becker, Stéphane Audoin-Rouzeau, 'Violence et consentement. La Culture de guerre du premier conflit mondial'. In: Jean-Pierre Rioux, Jean-François Sirinelli, *Pour une histoire culturelle*. Parijs, Seuil, 1997, 251-271; Stéphane Audoin-Rouzeau en Annette Becker, *14-18 retrouver la Guerre*. Parijs, Gallimard, 2000.

4 In 1918 werd een staatscommissie voor militaire begraafplaatsen opgericht. Drie jaar lang waren privéopgravingen en teraardebestellingen niet toegestaan, zodat de familieleden van de vermiste soldaten voor informatie geheel afhankelijk waren van de autoriteiten. Dit gegeven nam Tavernier als uitgangspunt van *La Vie et rien d'autre*. *Capitaine Conan* gaat over de lotgevallen van het Franse leger in Roemenië in de maanden na de wapenstilstand van 11 november 1918.

5 *Paroles de Poilus. Lettres et carnets du front (1914-1918)* verzameld en bezorgd door Jean Guéno en Yves Laplume. Parijs, Librio, 1998. Henri Barbusse, *Le Feu, journal d'une escouade*. Parijs, Flammarion, 1917. Deze roman was in 1916 al in feuilletonvorm verschenen. Eind 1918 waren er van *Le Feu* 250.000 exemplaren verkocht. De paginering van de citaten in de tekst verwijst naar de oorspronkelijke uitgave.

ceerd door de kleine Parijse uitgeverij Viviane Hamy en kreeg in de pers een enthousiast onthaal.

Aan Léon Werth en zijn werk wil ik deze bijdrage wijden. Werth, die van joodse afkomst was, vocht tijdens de Eerste Wereldoorlog als vrijwilliger aan het front; hij overleefde de vervolgingen tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Vrije Zone. Nagenoeg al Werths werk dat in boekvorm is verschenen, heeft als thema de oorlog. Hoewel dit kleine oeuvre erom vraagt in zijn geheel besproken te worden, zal ik mij hier voornamelijk beperken tot de autobiografische roman die Werth schreef over zijn ervaringen in de loopgraven, *Clavel soldat* (1919).⁶

Oorlogsliteratuur is misschien wel de vindplaats bij uitstek van 'situationele ironie', de literaire vorm waarin de gespannen verhouding tussen de chaotische werkelijkheid en de verwachtingen en voorstellingen van de mens wordt verbeeld. In negentiende-eeuwse romans waarin deze vorm van ironie voorkomt – met name in het werk van Flaubert wordt dit procédé magistraal gebruikt – is de botsing tussen de aspiraties van de helden en de werkelijkheid vaak te wijten aan romantische, wereldvreemde verwachtingen. In de oorlogsliteratuur van de afgelopen eeuw is het de werkelijkheid die als een orkaan door het leven van de personages raast en die, als zij dat leven al spaart, redelijke én onredelijke verwachtingen zo niet vernietigt, dan toch wel op losse schroeven zet. Aan situationele ironie ontbreekt het dan ook niet in Werths relaas van zijn belevenissen aan het front. Het thema van beschaamde verwachtingen en gefnuikte idealen speelt in het boek zelfs een zo cruciale rol dat de publicatie ervan in 1919 in patriottisch-nationalistisch Frankrijk een schandaal veroorzaakte.

Behalve een illustratie van het thema van deze bundel biedt de nuchtere visie van een directe ooggetuige de mogelijkheid om, ruim tachtig jaar na dato, de Eerste Wereldoorlog en zijn mythische aangroeiels vanuit een beperkte invalshoek van nabij te bekijken. Bij de studie van een dergelijk breed onderwerp dringt zich al snel het beeld op van Stendhals Fabrice in de slag bij Waterloo – verloren in de chaos en vol twijfel over de aard van waarnemingen en bevindingen. Het vinden van een gids die de lezer op een eerste verkenningstocht door de wirwar van feiten en geschriften heen kan loodsen, is dan een hele verlichting.

Dat de feiten, hoe extreem ze ook zijn, behalve een ironische ook een constructieve bijdrage kunnen leveren aan onze beleving van de werkelijkheid, een beleving waarin de frustratie en de ironie zijn opgenomen maar niet domineren, moge tenslotte blijken uit een korte schets van de weg die Werth na de Eerste Wereldoorlog is gegaan.

6 Léon Werth, *Clavel soldat*. Parijs, Albin Michel, 1919. Heruitgegeven Parijs, Ed. Viviane Hamy, 1993. De paginering van de citaten verwijst naar deze heruitgave.

Clavel soldat: roman of getuigenverslag?

Zoals steeds opnieuw uit heftige controverses blijkt, ligt juist in literatuur en films over oorlogsgebeurtenissen de verhouding tussen feit en fictie erg gevoelig. Zo is er het merkwaardige geval van de criticus Jean-Norton Cru. Deze publiceerde onder de titel *Témoins* in 1929 een overzicht van het Franstalige proza dat tussen 1915 en 1928 door strijders of oudstrijders gepubliceerd was – in de vorm van dagboeken, memoires, beschouwingen, brieven, en romans.⁷ Cru selecteerde voor zijn studie ruim driehonderd geschriften, die hij stuk voor stuk voorzag van een korte beschrijving van het leven en de militaire loopbaan van hun auteur, samenvatte en op hun merites beoordeelde.

Het doel van deze omvangrijke compilatie was de stem te laten horen van degenen die aan het front gestreden hadden en op basis van hun belevenissen een beeld van de oorlog te schetsen waar de geschiedschrijvers hun voordeel mee zouden kunnen doen. Cru was zich door zijn eigen oorlogservaringen bewust geworden van de kloof tussen de barre werkelijkheid van de loopgraven en de theorieën en interpretaties waaraan het thuisfront zich, op veilige afstand, overgaf. Hij had ook ervaren dat macht helaas doorgaans zwaarder weegt dan kennis van zaken. De vaak fatale vergissingen van de legerstaven werden gladgestreken door de leugens van de propagandamachine en verdonkeremaand door de censuur die in de periode 1914-1918 ongekennde vormen aannam.

Cru vreesde dat de geschiedschrijving van de oorlog door een even eenzijdige en vertekende visie beheerst zou worden. De getuigenissen van de frontsoldaten moesten en konden voor tegenwicht zorgen:

Le combattant a des vues courtes (...) mais parce que ces vues sont étroites, elles sont précises; parce qu'elles sont bornées, elles sont nettes; il ne voit pas grand'chose, mais il voit bien ce qu'il voit. Parce que ses yeux et non ceux des autres le renseignent, il voit ce qui est.⁸

Het is dan ook niet verwonderlijk dat het belangrijkste criterium dat Cru bij zijn beoordeling van de door hem geselecteerde teksten hanteerde de mate van waarheidsgetrouwheid was. Als hij al een aantal romans in zijn selectie heeft opgenomen, dan zijn dat zonder uitzondering teksten waarin men onder een doorzichtige sluier van fictie de persoon van de schrijver en zijn wederwaardigheden aan het front kan herkennen.⁹

Cru zeefde de verifieerbare feiten uit de door hem bestudeerde geschriften, en

7 Jean Norton Cru, *Témoins. Essai d'analyse et de critique des souvenirs de combattants édités en français de 1915 à 1928*. Parijs, Les Etincelles, 1929. Heruitgegeven Nancy, Presses universitaires de Nancy, 1993. Verkorte versie, *Du témoignage*, Parijs, Gallimard, 1930. Heruitgegeven, Parijs, Ed. Alia, 1989. De paginering van de citaten verwijst naar de oorspronkelijke, onverkorte uitgave.

8 René-Georges Kimpflin, oudstrijder en auteur van een serie oorlogsherinneringen, *Le premier souffle* (1920), geciteerd door Cru, 17.

9 Zoals René Benjamin in *Les Soldats de la guerre: Gaspard* (1915), Henri Barbusse in *Le Feu* (1917), Roland Dorgelès in *Les Croix de bois* (1919), Georges Duhamel in *La Vie des martyrs (1914-1916)* (1917) en *Civilisation* (Prix Goncourt, 1918), en Léon Werth in *Clavel soldat*. Zie Cru, 553-658.

onderzocht of de auteur de waarheid geen geweld aandeed. Voor dichtertelijke vrijheden was hij allergisch: in het niemandsland tussen feit en fictie voelde hij zich op zijn zachtst gezegd ongemakkelijk. Zo haalt Cru fel uit naar Barbusse's *Le Feu* dat niet alleen een groot aantal feitelijke onjuistheden bevat, maar ook van een 'morbide' voorkeur voor barbaarse en apocalyptische scènes zou getuigen. Volgens Cru dankt Barbusse, de 'Zola van de loopgraven', zijn succes aan het feit dat zijn macabere visie op de oorlog indruiste tegen de absurd optimistische berichtgeving in de pers (565). De mogelijkheid dat dit succes misschien ook te maken had met het tijdstip van publicatie (1916/1917) en de door de marxistische Barbusse verwoorde hoop op een nieuwe maatschappij waarin gelijkheid en broederschap zouden zegevieren, wordt door Cru niet geopperd.

Over Werth is Cru's oordeel aanzienlijk milder, alhoewel de aanhef van zijn bespreking het ergste doet vrezen:

Livre laid, déplaisant, irritant même par l'impertinence de ses paradoxes, on serait tenté de le mettre au-dessous des autres romans de guerre (654).

Maar, aldus Cru, voor de historicus is deze roman nuttiger dan alle tot dan toe verschenen oorlogsromans bij elkaar. Cru looft de nauwgezette aanduidingen van plaats en tijd, de verscheidenheid van de personages, de levensechte dialogen en, uiteraard, de terughoudendheid van de auteur ten aanzien van een fictionalisering van zijn belevenissen. Zijn afkeuring geldt vooral het pessimisme van de roman, Werths door en door zwarte kijk op alles wat hem onder ogen kwam, niet alleen zijn medesoldaten, maar 'zelfs' het landschap en de hemel. Wat Cru bovenal stoort is de onverschilligheid die Clavel op een gegeven moment ook tegenover zijn eigen mogelijke dood aan de dag legt.

Deze afkeuring werd vijftienveertig jaar later door Maurice Rieuneau in zijn studie *Guerre et Révolution dans le roman français* gedeeld.¹⁰ Veel positiever was John Cruickshank die *Clavel soldat* beschrijft als 'the most unswervingly pacifist novel written under the pressure of the events'.¹¹ De ontvangst van de heruitgave in 1993 van *Clavel soldat* in de dag- en weekbladpers was rondt enthousiast.¹² Deze uiteenlopende meningen doen natuurlijk de vraag rijzen wat de achtergronden van deze kennelijk tegendraadse schrijver zijn, hoe Werths roman precies in elkaar steekt en waarom de boodschap ervan zulke uitgesproken reacties heeft opgeroepen.

10 Rieuneau: 'Là est la grande faiblesse de cette révolte, sincère et pure, mais qui ne parvient pas à fonder une morale, ni à susciter l'action. Le mépris de Clavel apparaît comme un refuge commode et le pessimisme, un aveu d'impuissance'. Maurice Rieuneau, *Guerre et Révolution dans le roman français 1919-1939*. Parijs, Klincksieck, 1974, 181.

11 John Cruickshank, *Variations on Catastrophe, Some French Responses to the Great War*, Oxford, Clarendon Press, 1982, 104-113.

12 Getuige de recensies in: *Le Monde des livres*, 29 oktober 1993; *Le Canard Enchaîné*, 27 oktober 1993; *La Vie*, 2 december 1993; *La Liberté*, 6/7 november 1993; *La Croix*, 14 november 1993.

Léon Werth, achtergronden

Toen Léon Werth in 1914, in weerwil van zijn pacifistische én socialistische overtuigingen,¹³ gehoor gaf aan Poincaré's oproep tot een Union sacrée en zich onder de wapens liet roepen,¹⁴ was hij zesendertig jaar oud. Werth was geboren in een geassimileerd joods gezin in de Vozezen (Remiremont),¹⁵ had letteren gestudeerd aan de Sorbonne en verdiende zijn brood als journalist. Hij schreef kritieken over literatuur en schilderkunst voor verschillende kranten en tijdschriften zoals *La Phalange*, *Les Cahiers d'aujourd'hui*, *Le Matin* en *Paris-Journal*.¹⁶

Werth vervulde zijn dienstplicht in 1899. De aantekeningen die hij gedurende zijn twaalf maanden in de kazerne had bijgehouden, verwerkte hij tot een zeer anti-militaristisch relaas dat hij in 1950 onder de titel *Caserne 1900* publiceerde.¹⁷ Als dit verslag door de auteur in de vijftig jaar die de eindredactie scheidde van de aantekeningen, niet is bijgesteld, laat het zien hoe wantrouwig de jonge Werth al stond tegenover gezag dat niet op inzicht en verstand maar louter en alleen op hiërarchische verhoudingen berust.

De eerste roman van Werth, *La Maison Blanche*, werd samen met *Le Grand Meaulnes* van Alain-Fournier voor de Prix Goncourt 1913 genomineerd. Geen van beide auteurs werd bekroond. Alain-Fournier sneuvelde op 22 september 1914 bij Saint-Rémy-la-Calonne; zijn poëtische roman zou hem literair onsterfelijk maken. Werth overleefde als gewoon soldaat van de 64e landmachtdivisie de slag bij Flirey, eveneens eind september 1914. Hij maakte vanaf februari 1915 als telefonist deel uit van de verbindingstroepen en werd in november 1915 afgekeurd. Over die ervaringen schreef hij in 1916 en 1917 *Clavel Soldat*. Uit Werth's beslis-

13 Ik ontleen deze biografische gegevens aan de *Dictionnaire biographique du Mouvement ouvrier français*, sous la direction de Jean Maitron et Claude Penetier, Quatrième Partie: 1914-1939: *De la Première à la Seconde Guerre mondiale*. Parijs, Les Editions ouvrières, 1993, 367-369. Werth was in 1912 lid geworden van de Socialistische Partij.

14 Poincaré riep met zijn *Union sacrée* het Franse volk om de onderlinge verdeeldheid te vergeten en het vaderland te verdedigen. Slechts weinigen hebben deze oproep kunnen weerstaan. Minder dan 1,5 % van de gemobiliseerde soldaten liet verstek gaan en 3000 dienstweigeraars uit vreedstijd bevonden zich in september 1914 vol strijd lust aan het front.

15 De familie van Werth was afkomstig uit Sainte-Marie-aux-Mines en had zich na de annexatie van Elzas-Lotharingen in Remiremont gevestigd.

16 Voor een beschrijving van het vooroorlogse intellectuele klimaat, zie Christophe Prochasson en Anne Rasmussen, *Au nom de la patrie. Les intellectuels et la Première Guerre mondiale (1910-1919)*. Parijs, La Découverte, 1996, 11-123.

17 *Caserne 1900* (Heruitgegeven Parijs, Ed. Viviane Hamy, 1993) past in de traditie van de anti-militaristische romans zoals ze tegen het einde van de negentiende eeuw geschreven werden door onder anderen Lucien Descaves (*Sous offs, roman militaire*, Parijs, 1889), en Abel Hermant (*Le cavalier Miserey, 21e Chasseurs, Moeurs militaires contemporaines*, Parijs, 1887). De kritiek van deze auteurs betrof vooral het brute gedrag van de onderofficieren en de afstomping van het leven in de kazernes. Het anti-militarisme was daarnaast ook een reactie tegen de rol van het leger dat, op het moment van de Dreyfusaffaire, het voortbestaan van de jonge Derde Republiek bedreigde, en dat, enkele jaren later, door radicale Republikeinen als Clemenceau werd ingezet om de grote, door de in 1895 opgerichte Confederatie van Vakbonden (CGT) georganiseerde stakingen te breken.

sing om de publicatie van dit boek uit te stellen tot na de oorlog blijkt dat hij zich ervan bewust was dat de censuur dit werk zeker niet zou hebben laten passeren.¹⁸

Het anti-militarisme en het pessimisme van *Clavel soldat* ontmoetten, zoals gezegd, weinig bijval in het Frankrijk van 1919. De rebelse Werth betoonde zich echter hardleers en recideerde met een anti-koloniaal pamflet, *Cochinchine*. Dit verscheen aanvankelijk in afleveringen in het tijdschrift *Europe*, en vervolgens in boekvorm in 1926, op het moment dat Frankrijk glorieerde met zijn koloniale imperium maar ook al met de eerste opstandige bewegingen werd geconfronteerd. Tijdens de Tweede Wereldoorlog, door hem omschreven als 'een Affaire Dreyfus op wereldschaal', hield Werth een dagboek bij dat onder de titel *Déposition. Journal 1940-1944* in 1946 bij Grasset verscheen.¹⁹ Hij versloeg het proces tegen Pétain in juli/augustus 1945 voor het blad *Résistance*.²⁰ Na zijn dood in 1955 geraakte hij in vergetelheid. Als zijn naam nog enigszins bekend bleef, dan was dat uitsluitend omdat Antoine de Saint-Exupéry zijn *Petit Prince* (1943) aan hem had opgedragen.²¹

De brave soldaat Clavel: socialisme, pacifisme en patriottisme

Werth laat in *Clavel soldat* in drieëntwintig hoofdstukken een alwetende verteller de ervaringen van zijn held en alter ego André Clavel uit de doeken doen, vanaf het moment dat Clavel gemobiliseerd wordt in juli 1914 totdat hij met verlof gaat in augustus 1915. Clavel meldt zich als vrijwilliger voor het front en denkt daarmee in de voetsporen te treden van 'les guerriers de l'an II', het volksleger van 1793 dat de verworvenheden van de Revolutie verdedigde tegen de Europese coalitielegers die Frankrijk waren binnengevallen.

Al in het eerste hoofdstuk wordt duidelijk dat Clavels beslissing weliswaar berust op nooit uitgeteste abstracties, maar dat deze abstracties zeker niet geïnspireerd zijn door het geëxalteerde nationalisme²² zoals dat werd gepropageerd door Maurice Barrès en Charles Maurras. Barrès werd in 1914 voorzitter van de Ligue

18 Werth publiceerde, eveneens in 1919, als vervolg op zijn roman, onder de titel *Clavel chez les majors* (Parijs, Albin Michel), een geromantiseerd dagboek over de ziekte en het herstel van Clavel.

19 *Déposition. Journal 1940-1944* werd heruitgegeven met een voorwoord van Lucien Febvre, voorzien van commentaar en noten door Jean-Pierre Azéma, Ed. Viviane Hamy, 1992. Misschien is de hernieuwde belangstelling voor Werth wel in de allereerste plaats te danken aan dit dagboek dat aansloot bij de aandacht voor de Vichy-periode.

20 Onder de titel *Impressions d'audience. Le Procès Pétain* werden deze artikelen gebundeld en uitgegeven door Ed. Viviane Hamy, 1995.

21 Werth schreef als huldeblijk aan zijn in 1944 als luchtmachtpiloot omgekomen vriend een *Saint-Exupéry tel que je l'ai connu*, Ed. Viviane Hamy, 1994.

22 Ook in de letteren manifesteert zich een ultra-nationalistische stroming, vertegenwoordigd door schrijvers als Charles Péguy en Ernest Psichari. Bij hen gaat het echter meer om de aristocratische ideeën van roem en eer dan om het streven naar revanche. Péguy en Psichari sneuvelde enkele dagen na elkaar in september 1914.

des Patriotes, een beweging van nationalistische Republikeinen; Maurras was de leider van de machtige, conservatief katholieke en zeer anti-semitische Action française.²³ De Republikein Barrès en de monarchist Maurras vonden elkaar in het streven om Frankrijk en de gevestigde orde te redden van het socialisme en zich te revancheren voor de in 1870 geleden nederlaag. Werth ziet dat nationalisme als een verfoeilijke mist van wierook en kruitdamp die rond de ideologie van bloed en bodem hangt, en verzucht in een onverbloemd auteurscommentaar:

Quelle vilaine odeur de classe et de sacristie ont prise ces déchetts de Taine, ramassés dans les poubelles (10, 11).

Vooraf op Barrès, die niet moe werd de noodzaak van de herovering van Elzas-Lotharingen te onderstrepen, en die een van de vurigste nationalistische journalisten aan het veilige thuisfront was, heeft Werth het niet begrepen. Hij schildert Barrès' cultus van Jeanne d'Arc, heldin van patriottisch én nationalistisch Frankrijk, af als de waan van een psychiatrische patient, en laat Barrès elke morgen bij het ontwaken, ten prooi aan een totale verdwazing, uitroepen: 'Je suis Jeanne d'Arc. Je suis Jeanne d'Arc' (11).²⁴

Clavel is, net zoals zijn schepper, aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog een overtuigd socialist en pacifist. Toch besluit hij om zich niet aan zijn plicht jegens het vaderland te onttrekken. Hij baseert die beslissing op drie argumenten. Allereerst is er in het front van de Socialistische Internationale een bres geslagen doordat de Duitse socialisten zich achter hun eigen regering hebben geschaard: het ideaal van een verenigd internationaal verzet van 'het Volk' tegen de oorlog lijkt voorlopig nog niet opgewassen tegen de nationalistische krachten.²⁵ In de tweede plaats valt Duitsland het ideaal aan waar hij pal voor staat. Om de vrede te verdedigen is het soms nodig om zijn toevlucht tot de oorlog nemen: 'faire la guerre à la guerre, ou faire la dernière guerre à la guerre' (26). En, ten slotte, is hem, zoals elk Frans kind in de jonge Derde Republiek, op school ingeprent dat het een heilige plicht is om het vaderland te verdedigen als dit bedreigd wordt.

De combinatie van socialisme, pacifisme en patriottisme is typerend voor de officiële politiek van de Franse Socialistische Partij waarvan de leider Jaurès, zoals

23 Na de eerste moeilijke oorlogswinter brak de Action française met de Union sacrée; zij beschuldigde in eerste instantie de recent geïmmigreerde joden, 'les Germains de l'intérieur', van heulen met de vijand, en richtte vervolgens haar pijlen ook op 'les juifs de souche', de geassimileerde joden die vaak al tientallen decennia of nog langer in Frankrijk woonden. Over het anti-semitisme in Frankrijk aan de vooravond en tijdens de Eerste Wereldoorlog zie Philippe-E. Landau, *Les Juifs de France et la Grande Guerre. Un patriotisme républicain*. Parijs, CNRS Editions, 1999, 67-77.

24 Over de rol van de geëngageerde schrijvers aan het thuisfront zie Martha Hannah, *The Mobilization of intellect, French Scholars and Writers during the Great War*. Cambridge/Massachusetts/Londen, Harvard University Press, 1996.

25 Na de dood van zijn invloedrijke leider, August Bebel (13 augustus 1913), raakte de Duitse Socialistische Partij sterk verdeeld. Over de ontwikkeling van het anti-militarisme en het pacifisme in de Franse samenleving aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog zie Jean-Jacques Becker, 1914: *Comment les Français sont entrés dans la guerre, Contribution à l'étude de l'opinion publique*. Parijs, Presses de la fondation nationale des sciences politiques, 1977, 84-119.

bekend, aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog, op 31 juli 1914, door een fanatieke nationalist, Raoul Villain, werd vermoord. Clavel gelooft in 1914, zoals veel van zijn landgenoten, dat de oorlog waarin hij gaat vechten, 'la dernière des dernières guerres', 'la der des der' is die Frankrijk zal moeten voeren om het beschavingsideaal zoals dat ook werd uitgedragen ten tijde van de Franse Revolutie, te verdedigen (27).²⁶

Na in het eerste hoofdstuk door zijn auteur met deze illusie te zijn uitgerust, is Clavel klaar voor de vuurdoop en voor een grondige ontzuivering. Werth's boek vertoont een veel voorkomend patroon – de roman begint met de mobilisatie en de voorbereidingen op het treffen met de vijand, gaat verder met het relaas van de ervaringen tijdens de gevechten, en eindigt met de terugkeer naar het normale leven. Het boek ontbeert een strakke verhaallijn en blijft dicht bij de feiten. De aanduidingen van tijd en plaats komen precies overeen met de bewegingen van de 64e divisie en het 252e regiment waarvan Werth van augustus 1914 tot oktober 1915 deel uitmaakte. Daarnaast citeert Werth overvloedig en letterlijk uit bestaande documenten, rapporten, en krantenartikelen.

Werth ontkomt uiteraard niet aan de beschrijving van scènes die in de literatuur over de Eerste Wereldoorlog gemeenplaatsen zullen worden: het anonieme karakter van de oorlog (65), de leugens om doorgaans fatale fouten te verhullen (97), de dodelijke verveling (126), de periodieke verbroedering met de vijand (174), het idee dat de officieren in hoge mate bevoorrecht zijn (110, 186), de standrechtelijke executies van deserteurs (299, 305). Zijn oorspronkelijkheid schuilt in de manier waarop hij genadeloos en met een feilloos gevoel voor situationele ironie, in korte dialogen, kleine, onthullende, vaak wrange anekdotes, en citaten uit legercommuniqués of uit de nationalistische pers (*Le Temps* en *L'Echo de Paris*), laat zien hoe strijdig de werkelijkheid van het front is met de verwachtingen van zijn hoofdpersoon en met het beeld dat door de achterblijvers wordt gekoesterd. Patriottisme, solidariteit en heldenmoed zijn deugden die een grote rol in de verbeelding spelen maar in de werkelijkheid van Clavel uitzonderingen op de regel lijken.

Aan het front wordt de liefde voor het vaderland gesimplificeerd tot een paar slagzinnen die de soldaten op school ingeprent hebben gekregen (85), of omgezet in agressie jegens een vijand die zich aan het zicht onttrekt maar niet aflat dood en verderf te zaaien. En misschien, denkt Clavel, bestaat die liefde voor het vaderland wel helemaal niet. Want hoe patriottisch zijn soldaten die van de chaos van de oorlog profiteren om alle fatsoensnormen te laten varen en te stelen en te plunderen in de dorpen van hun landgenoten (127)? Wat betekent solidariteit als men de gewonden tussen de linies laat liggen of als men, uit rancune, aarzelende officieren dwingt om als eersten het vijandelijk vuur in te lopen (131)?

Een dergelijk moreel leidt uiteraard niet tot grootse heroïek. Het begrip 'eer'

26 De uitdrukking 'guerrier de l'an II' is een van de gemeenplaatsen die men in veel Franse oorlogssromans terugvindt; Duitse schrijvers stelden daar het beeld van de soldaten van de bevrijdingsoorlog van 1813 tegenover.

speelt onder de gewone manschappen, waaronder veel boeren die voor het eerst van hun leven hun 'pays' verlaten hebben, een betrekkelijk kleine rol. En het is ook niet zo dat de legerleiding erg doeltreffend is als het erom gaat hun dit gevoel bij te brengen. De militairen dienen het als een eer te beschouwen om voor Frankrijk te mogen vechten, maar als ze een overtreding begaan, krijgen ze er drie extra dagen in de loopgraven bij. Is het nu een eer of een straf om voor Frankrijk te vechten, vraagt Clavel zich af (139).

Het enige dat de meeste mannen kunnen opbrengen is blinde gehoorzaamheid. Voor nationalistische schrijvers was dit een van de hoogste militaire deugden, voor Werth is het een reden tot grote somberheid. Werth's roman begint met de beschrijving van een kudde koeien die in de lome hitte van een zomeravond traag naar een drinkbak onder een groep bomen loopt. Het is een ogenschijnlijk vredig beeld waarvan de werkelijke teneur pas in de loop van het boek duidelijk wordt. Werth vergelijkt de soldaten, in een overigens ook door anderen veel gebruikte metafoor,²⁷ met dieren die zich willoos naar het abattoir laten drijven:

Au retour de la tranchée, les hommes marchent comme de vieux vagabonds. Ils oscillent ... (...) On dirait qu'ils sont devenus incapables de la station debout et qu'ils vont sur des jambes zigzagantes de pantins, ou bien à pas d'aveugles. Et tous les visages sont bouffis d'insomnie ... Active, réserve, territoriale, tous les hommes sur la route de la tranchée sont semblables aux vieux chevaux boiteux qu'on mène à l'abattoir (115).

Het leven aan het front is mensonterend. De ironie van het lot wil dat de soldaten letterlijk één worden met de aarde waar ze volgens nationalistes als Barrés een mystieke band mee zouden hebben. Modder is het natuurlijke element van de manschappen in de loopgraven. En bij Werth heeft niet alleen de aarde, maar hebben ook de mensen, de huizen, de bomen, de velden en 'zelfs' de hemel vaak een vaalgrijze tint, de kleur van modder:

Le ciel est gris, toujours gris. On ne voit que des étendues d'herbe triste et des arbres humides. (...) Rien sur l'herbe que l'alignement des caissons gris sous un ciel de nuages boueux (63).

Als het gaat om het aan de kaak stellen van stereotiepe denkbeelden, steekt Werth Flauberts *Dictionnaire des Idées reçues* naar de kroon; daarnaast bevat zijn roman een lange opsomming van soms hilarische ongerijmdheden. Er wordt veel geschooten maar niet altijd even doelgericht. Een chirurg vertelt Clavel dat hij tot dan toe meer Franse dan Duitse kogels bij de gewonde manschappen verwijderd heeft. Ook de militaire retoriek wordt wel treffend maar niet altijd even doeltreffend gehanteerd. Zo begroet een commandant zijn nieuw aangekomen manschappen met de volgende zinsnede:

Soyez les bienvenus parmi nous ... Les camarades que vous venez remplacer ont donné l'exemple de l'héroïsme ... Ils sont morts ... Tâchez de les imiter ... (61).

27 Vgl. het gebruik van het beeld van 'het abattoir' bij Barbusse, *op.cit.*, 330.

Blinde gehoorzaamheid leidt tot ongelukken en navrante situaties. Nadat de manschappen het bevel hebben gekregen om te schieten op alles wat beweegt, doden ze twee dagen later hun eigen commandant als hij 's nachts tussen de linies loopt. De officiële versie luidt dat hij tijdens een hevig vuurgevecht door een verdwaalde kogel is geraakt (97). De deserteur die voor het vuurpeloton staat, lijkt geabsorbeerd door de brandende vraag hoe hij zich moet opstellen. Als het vuurpeloton het bevel krijgt om een kwartslag naar rechts te draaien, volgt ook de ter dood veroordeelde het laatste bevel op dat hem tijdens zijn leven ter ore komt, 'Rechtsom, keert' (300).

Het ergste vindt Clavel echter te moeten constateren dat de soldaten achteraf hun eigen ellendige ervaringen opnieuw aankleden met de oorlogsyriek die door de propagandapers wordt geproduceerd:

Les soldats sont découragés, parfois désespérés. (...) Ils souffrent dans leur corps plus que dans leur raison et dans leur cœur. Car tout en eux, nourriture scolaire de l'enfance, lecture des journaux, opinion universelle appuie leur résignation, qu'ils transformeront plus tard en héroïsme, comme déjà font les civils (354).

Deze bevinding slaat elke hoop op een eventueel collectief verzet tegen de oorlog de bodem in. De soldaten zijn bang voor de burgerbevolking, bang voor de minachting van de achterblijvers, de oorlogszuchtige pantoffelhelden, ze durven hun deprimerende ervaringen niet te uiten in aanwezigheid van burgers die dit niet zouden begrijpen en lafheid zouden zien waar alleen maar sprake is van oprechtheid. Dat doet Clavel ook het eerst zo vurig beleden geloof verliezen dat de oorlog tot een radicale, grensoverschrijdende maatschappelijke omwenteling zou kunnen leiden en dat die omwenteling aan de 'massa' toevertrouwd zou kunnen worden.²⁸ Hierin staat hij lijnrecht tegenover Barbusse, die in het profetisch getinte slothoofdstuk van *Le Feu* pleit voor een voortzetting van de strijd, voor een opstand van 'het Volk' tegen degenen die hij verantwoordelijk acht voor de massaslachting, de 'imperialistische' machthebbers van de westerse staten. Waarmee Barbusse overigens de verdenking op zich laadt dat hij uit het met zoveel empathie beschreven lijden van de soldaten munt wil slaan voor propaganda-doeleinden. Zoals Cruickshank opmerkt, werpt de opmerking op de laatste bladzijde van *Le Feu*: 'Si la guerre actuelle a fait avancer le progrès d'un pas, ses malheurs et ses tueries compteront pour peu', een vreemd licht op de protesten tegen de oorlog in de voorgaande 348 bladzijden.²⁹

Clavel soldat is een Bildungsroman. Werth laat zien hoe de ideeën van Clavel bij de confrontatie met de werkelijkheid evolueren van een politiek en collectivistisch pacifisme naar een strict persoonlijke afwijzing van elke vorm van geweld. De pacifist Clavel meldt zich als vrijwilliger aan het front om zijn ideaal te verdedigen en om zo snel mogelijk, met inzet van zijn eigen leven, aan de verwezenlijking

28 Zo laat Werth zijn Clavel in hoofdstuk I nog denken: 'Toutes les fois qu'il (le peuple) se meut, il manifeste la vérité. La vérité est en lui ... Il est la grande nébuleuse d'où le monde naîtra' (11).

29 Cruickshank, *op.cit.*, 82. Zie over de apocalyptische toon en teneur van *Le Feu* ook Jay Winter, *op.cit.*, 178-185.

daarvan een bijdrage te leveren. Het is niet verwonderlijk dat na de eerste grote ontnuchtering het idee van desertie op Clavel een grote aantrekkingskracht uitoefent. Als alle begrippen die hem in staat moesten stellen om zijn pacifisme te verzoenen met het oorlogsgeweld, uitgehold blijken te zijn, blijft eigenlijk deserteren als enige consequente handelwijze over. Clavel doet dat niet maar meldt zich integendeel voor de gevaarlijkste missies, alsof hij als eenling de waarden en normen zou kunnen belichamen die hij bij zijn kameraden en superieuren zo node mist.

Uiteindelijk komt Clavel tot de slotsom dat deze oorlog geen einde aan de oorlog zal maken, maar dat iedere dag dat de oorlog langer duurt, de mensen meer aan de oorlog gewend zullen raken (352). En de roman die begint met het beeld van de kudde eindigt met de uitspraak van een vrouw wier zoon gesneuveld is. De opmerking dat zij er heel Duitsland en heel Frankrijk voor zou geven als daarmee de dood van haar zoon ongedaan gemaakt zou kunnen worden, redt Clavel even van de wanhoop en razernij waartoe het gratuite patriottisme en misleide nationalisme van de burgerbevolking hem brengt.

De visie die in *Clavel soldat* tot uitdrukking wordt gebracht, is grimmig. De ijzereen logica waarmee Werth, in een doeltreffende montage van situaties, dialogen, citaten en overpeinzingen, laat zien hoe inhoudsloos de ideeën zijn waarvoor men strijdt, hoe lichtzinnig politici en legerleiders te werk gaan, hoe passief de soldaten zich bij hun lot neerleggen, is moeilijk te ontzenuwen. En hoewel bijvoorbeeld uit zijn beschrijvingen van jonge weerloze soldaten (144) en mannen die verslagen uit de loopgraven terugkeren (115), mededogen spreekt, overheerst in het boek toch een kille woede. Werth portretteert een groot aantal personages uit verschillende milieus, maar er zijn er maar weinig die de sympathie van zijn held en van de lezer wekken. Is Werths weergave van zijn ervaringen waarheidsgetrouw of zijn er andere omstandigheden die hem zo'n bittere kijk hebben gegeven? Kleurt de woede over zijn eigen naïviteit zijn oordeel over de anderen? Opvallend is dat Werth zijn Clavel bijna nooit laat zien door de ogen van de andere personages en ook dat hij geen woord vuil maakt aan het anti-semitisme dat in het leger weliswaar onderdrukt werd maar wel degelijk bestond.

Zeker is dat de mythes van heldendom, patriottisme en broederschap het in het naoorlogse Frankrijk winnen van een pessimistische weergave van de ontgoochelende werkelijkheid. Een deel van het Franse volk zag in het eerste decennium na de Eerste Wereldoorlog met trots terug op het enorme offer dat gebracht was. Veel veteranen, vooral degenen die vrijwillig dienst hadden genomen, benadrukten hun eigen inspanningen en die van hun gevallen kameraden als een offer voor een rechtvaardige zaak. Niet alleen waren er bijna anderhalf miljoen doden gevallen en raakten er meer dan drie miljoen soldaten gewond waarvan er uiteindelijk meer dan een miljoen definitief invalide zouden blijven, maar er waren ook nog eens honderdduizenden weduwen en wezen. De Eerste Wereldoorlog genereerde een herdenkingscultus van degenen die op het veld van eer gevallen waren. De reusachtige rij slagvelden die zich tijdens de Eerste Wereldoorlog van de Noordzee tot aan de Zwitserse grens door Frankrijk slingerde, heeft honderden *lieux de mémoire* in de vorm van erebegraafplaatsen opgeleverd.

Het zal duidelijk zijn dat in een dergelijke context een pessimistische roman als *Clavel soldat* niet goed kon gedijen. Werths weigering om zijn lezers een rad voor ogen te draaien en om een hoopvol alternatief te bieden zoals Barbusse dat had gedaan in *Le Feu*, én zijn onbarmhartige oordeel over zijn medesoldaten gingen lijnrecht in tegen de begrijpelijke behoefte om degenen die hun leven hadden gegeven, als helden te beschouwen en hun offer als een bijdrage aan een betere toekomst te zien.

Werth en het pacifisme tussen de beide wereldoorlogen

Werth laat zijn soldaat Clavel in een ideologische impasse achter. Maar hoe verging het hemzelf na 1918? Waartoe leidde zijn afkeer van wat hij in *Clavel soldat* zo treffend 'l'amour fatal du grand fait divers' noemt? Welke plaats komt hem toe in de complexe geschiedenis van het pacifisme in Frankrijk tussen de beide wereldoorlogen?³⁰

Ik beperk mij hier tot enkele kanttekeningen bij Werths stellingnames waaruit moge blijken dat hij door zijn ontnuchterende oorlogservaringen misschien wel een scepticus was geworden maar het toch of juist daardoor niet kon laten het spanningsveld tussen feiten en ideeën steeds opnieuw op te zoeken. Dat hij zich daarbij gedurende de jaren twintig enige tijd in de periferie van het europeanisme heeft bewogen, is misschien een aardige bijkomstigheid.

Vanaf 1919 maakte Werth deel uit van de anti-stalinistische, links-pacifistische beweging rond Romain Rolland.³¹ In de controverse (1919) tussen Rolland en Barbusse over het al dan niet wettigen van het 'gebruik van geweld' en het accepteren van de vormen die de 'dictatuur van het proletariaat' in Rusland had aangenomen, koos Werth onmiddellijk de zijde van Rolland.

De groep schrijvers die Rolland om zich verzamelde, zocht naar wegen om de wederopbouw van Europa vorm te geven en een Frans-Duitse verzoening tot stand te brengen. In het in 1923 opgerichte tijdschrift *Europe* wordt zichtbaar hoe deze zeer internationaal georiënteerde groep tussen het marxistische universalisme en het nationalisme, tussen Barbusse en Barrès, probeert door te laveren maar ook hoe vaag en weinig uitgewerkt hun europeanisme nog is.³²

30 Zie over de versnipperde pacifistische beweging in Frankrijk, Norman Ingram, 'L'Envers de l'entre-deux-guerres en France: ou à la recherche d'un passé pacifiste'. In: Maurice Vaisse et al., *Le Pacifisme en Europe des années 1920 aux années 1950*. Brussel, Bruylant, 1993, 17-42.

31 Rolland was in Zwitserland toen de oorlog uitbrak, en schreef in het *Journal de Genève* een serie kritische opstellen, die, gebundeld onder de titel *Au-dessus de la mêlée* (1915), hun auteur grote bekendheid gaven als voorvechter van het pacifisme.

32 Voor een analyse van de stellingnames van *Europe* – tegen de bezetting van het Ruhrgebied, tegen de wet Paul-Boncour (1927), in de affaire Demartial (1928) – zie Nicole Racine, 'La Revue Europe et le pacifisme dans les années vingt'. In: Maurice Vaisse, et al., *op.cit.*, 51-69. De wet Belcour die onder meer betrekking had op de (mentale) mobilisatie van de intellectuelen bij een nieuw internationaal conflict, leidde tot een fel manifest, 'Déclaration d'indépendance de l'esprit', dat in 1927 in *Europe* gepubliceerd werd. Werth was een van de ondertekenaars. Zie hierover ook

Het eerste nummer van *Europe* (15 februari 1923) bevat een programmatisch artikel met de veelzeggende en voor sommigen haast blasfemische titel *Patrie européenne*.³³ Uit het artikel spreekt kritiek op het begrip Vaderland, op de naar binnen gerichte blik van de naties en op de kunstmatige opdeling van Europa in staten waarvan het ontstaan en uiteenvallen gedictieerd zou worden door de toevalligheden van oorlogen. Het idee van een verenigd Europa zonder grenzen is nauw verbonden met het verlangen een ramp als de Eerste Wereldoorlog voortaan te vermijden.³⁴ Ook Heinrich Mann die tot aan het einde van de jaren dertig aan het tijdschrift meewerkte, pleit voor een band tussen Frankrijk en Duitsland als basis voor 'l'Etat au-dessus des Etats, l'Etat suprême'.³⁵ De hoop op een dergelijke Duits-Franse samenwerking en een verenigd Europa vervliegt met de opkomst van het fascisme. In 1932 verschijnen er in *Europe* een drietal onthullende artikelen van Raymond Aron over de situatie in Duitsland. Romain Rolland die onder invloed van de door hem bewonderde Gandhi in de loop van de jaren twintig steeds meer was geëvolueerd naar een filosofie van geweldloos verzet, werd uiteindelijk onder de druk van het opkomende fascisme en het pacifisme van rechts alsnog een *compagnon de route*. Het grootste deel van de medewerkers van *Europe* volgde hem na 1936 daarin.

Werths meest substantiële bijdrage aan *Europe* bestaat uit zijn relaas over een reis naar Indo-China in 1925. Zijn pacifisme uit zich in een fel protest tegen de manier waarop de Franse kolonialeen waaronder natuurlijk ook het Franse leger, de plaatselijke bevolking knechten en het zo hoogdravend uitgedragen Europese beschavingsideaal te schande maken. De botsingen tussen de twee culturen zijn niet van de lucht en het zijn, enkele uitzonderingen daargelaten, steeds weer de 'superieure' Fransen die in de door Werth beschreven incidenten worden ontmaskerd als geborneerd en zelfgenoegzaam. *Cochinchine* is niet alleen gericht tegen het Franse kolonialisme maar ook tegen het Europacentrisme, dat niet meer is dan een uitvergroott oorlogszuchtig nationalisme. Als Europa in de koloniën haar ware gezicht laat zien, dan is er sinds *la Grande Guerre* weinig vooruitgang geboekt.

Werth werd er na de publicatie van *Cochinchine* in de rechtse pers (*Gringoire*) van beschuldigd dat hij zich tegen betaling voor het karretje van de bolsjewieken zou hebben laten spannen. In latere jaargangen van *Europe* komt men zijn naam niet meer tegen. Van 1928-1933 verhuisde hij openlijk van kamp en leverde hij bijdragen aan het weekblad *Monde, hebdomaire international* dat door Barbusse in 1927 was opgericht en door Moskou werd gefinancierd. De artikelen die Werth tussen 1931 en 1933 als hoofdredacteur van *Monde* publiceerde – waaronder kri-

François Sirinelli, *Intellectuels et passions françaises*. Parijs, Fayard, 1990, 79-82.

33 René Arcos, 'Patrie européenne', *Europe, Revue mensuelle*, 15 februari 1923, 103-113.

34 Over de ontwikkeling van het idee van Europa tussen de beide wereldoorlogen, 'as a poetic ecstasy, as a political dream or as an economic necessity', zie W.H. Roobol, 'Europe in the Historiography between the World Wars'. In: A. Rijksbaron, W.H. Roobol en Max Weisglas, *Europe from a Cultural Perspective*. 's-Gravenhage, Nijgh & Van Ditmar, 1987, 55.

35 Heinrich Mann, 'L'Europe, état suprême', *Europe*, 15 juli 1923, 124.

tische reacties op de visie op Europa van Valéry en Spengler en op de pan-Europese ideeën van Drieu La Rochelle³⁶ – getuigen van zijn obsessie met de Eerste Wereldoorlog en het daarmee samenhangende, diepgewortelde wantrouwen tegenover politici, diplomaten en salonfilosofen.

Naar Werths beweegredenen om zich bij Barbusse aan te sluiten en, althans tijdelijk en impliciet, zijn streven naar een gewelddadige omwenteling te onderschrijven, kan ik slechts gissen. De opkomst van het fascisme lijkt de meest voor de hand liggende verklaring; de wat behoudender koers van *Europe* onder leiding van Jean Guéhenno, die van 1929 tot 1936 hoofdredacteur was, is een ander mogelijk motief. Werth beëindigde zijn samenwerking met Barbusse in 1933, toen diens stalinistische directieven hem te veel werden. Vervolgens werd hij door de 'ongeneeslijke pacifist' Emmanuel Berl betrokken bij het in 1932 opgerichte linkse weekblad *Marianne*.

Uit de weg die Werth bewandeld heeft tussen 1919 en 1940 blijkt hoe hij, zoals veel pacifisten, in toenemende mate gemengd werd tussen marxisme en fascisme. Het principe van geweldloosheid loopt steeds weer stuk op de klippen van de gewelddadige werkelijkheid. Anders dan Berl, die in 1940 enkele toespraken voor Pétain schreef, liet Werth zijn pacifisme aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog opnieuw varen. Hij was tegenstander van het akkoord van München en, vanaf het fameuze *Appel du 18 juin 1940*, een vurig aanhanger van generaal De Gaulle. Op 1 mei 1943 schrijft hij in een van zijn overpeinzingen over zijn vroegere stellingnames: 'Ceux qui en quatorze voulaient une paix moins bête que la guerre, acceptent aujourd'hui une guerre moins bête que la paix'.³⁷

Gedurende deze nieuwe oorlog werd Werth op indringende wijze geconfronteerd met wat voor hem nooit eerder een negatieve rol gespeeld lijkt te hebben: zijn joodse afkomst. En als hij zich als jood moet laten registreren op de prefectuur, noteert deze toch weinig oorlogszuchtige man op 9 juli 1941 in zijn dagboek: 'Je me sens humilié, c'est la première fois que la société m'humilie. Je me sens humilié non pas d'être juif, mais d'être présumé, étant juif, d'une qualité inférieure'. (...) Je fis ma déclaration de préfecture. Je lançai le mot: Juif, comme si j'allais chanter la Marseillaise'.³⁸

36 'Paul Valéry ou la solution des problèmes universels par la méthode académique', *Monde*, 25 juli 1931, 5; 'Oswald Spengler, ou de l'histoire-bataille à l'histoire-substance', *Monde*, 31 oktober 1931, 4; 'Drieu la Rochelle. Conformisme camouflé, Au carrefour des poncifs', *Monde*, 8 augustus 1931, 3. Deze artikelen zijn meer journalistieke schimpscheuten aan het adres van 'salonfilosofen' dan doorwrochte analyses. Een citaat uit het artikel over Spengler ter illustratie: 'Une note du traducteur nous apprend qu'en 1927 *Le Déclin de l'Occident* avait en Allemagne atteint son centième mille. Ce fait a du moins le mérite d'être, entre tous les faits évoqués en ces deux tomes in octavo qui totalisent 664 pages le seul qui soit vérifiable et sans doute solidement constitué'.

37 *Déposition. Journal 1940-1944*, 467.

38 *Ibidem*, 225, 226.